

**Жетпісбаев Б.А.¹, Урисбаева А.А.², Алдашев С.М.³,
Ермухаметова С.Р.⁴**

¹з.ғ.д., профессор

²з.ғ.м., аға оқытушы, e-mail: narynury01@gmail.com

³з.ғ.к., доцент, e-mail: aldashev.sarsengaly@gmail.com

⁴з.ғ.к., профессор м.а., e-mail: saulehan11r@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**КӘМЕЛЕТТІК ЖАСҚА ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІПТІК АУЫТҚУШЫЛЫҚТАРЫ
МЕН ШИЕЛЕНІСТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК СЕБЕПТЕРІ**

Кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы шиеленістер мен әлеуметтік ауытқулар проблемаларын зерттеу кезінде шиеленістер мәселелерін зерттеудің гносеологиялық түбірі көптеген ғылымның: философия, логика, әлеуметтану, құқық, педагогика, психология, психиатрияның және т. б. ғылыми жетістіктерін пайдалана отырып, оларды шешу кешенді көзқарасты көздейтін пәнаралық сипатқа ие екендігі туралы жалпы тезисті негізге алу қажет.

Құқықтық әлеуметтанудың әртүрлі бағыттары арасында құқықтық конфликтология үлкен мәнге ие, ол құқықтық қатынастарды, нормалар мен институттарды шиеленістердің алдын алу және шешу үшін оларды пайдалану тұрғысынан зерделейді. Құқықтық ғылым үшін бұл мәселе екі себеп бойынша жаңа болып табылады:

- біріншіден, жалпы конфликтологияның дербес кешенді әлеуметтік-психологиялық пән ретінде дамуының жеткіліксіздігіне байланысты;

- екіншіден, кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы шиеленіс табиғатын және әлеуметтік ауытқуларды зерделемей, құқықты догматикалық зерттеу оны кеңірек түсінуге, оның ішінде әлеуметтік және психологиялық шиеленістермен жұмыс істеу құралы ретінде ықпал етпейді.

Түйін сөздер: шиеленіс, конфликтология, әлеуметтік ауытқулар, девиантты мінез-құлық, кәмелетке толмағандар, әлеуметтендіру, әлеуметтік қайшылықтар, құқық бұзушылықтар, әлеуметтік бақылау, іс шаралары, жаза.

Zhetpisbayev B.A.¹, Urisbaeva A.A.², Aldashev, S.M.³,
Yermukhametova S.R.⁴

¹doctor of law, Professor

²masters of law, e-mail: narynury01@gmail.com

³candidate of law, Acting Professor, e-mail: aldashev.sarsengaly@gmail.com

⁴candidate of law, e-mail: saulehan11r@mail.ru

Al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty

Social reasons for legal behavioural deviations and conflicts of minors

When studying the problems of conflict and social deviations in the behavior of minors, it is necessary to proceed from the general thesis that the epistemological roots of the study of conflict problems are interdisciplinary, suggesting an integrated approach to solve them using many scientific sciences: philosophy, logics, sociology, law, pedagogy, psychology, psychiatry, etc.

Among the various areas of legal sociology, legal (conflict) conflictology is becoming increasingly important, which studies legal relations, norms and institutions from the point of using them to prevent and resolve conflicts. This problem in legal science is new for two reasons: firstly, due to the insufficiency of the development of general conflictology as an independent integrated socio-psychological discipline;

secondly, the dogmatic study of law without studying the nature of conflict and social deviations in the behavior of minors does not contribute to its broader understanding, including as an instrument for dealing with social and psychological conflicts.

Key words: conflict, conflictology, social deviations, deviant behavior, minor, socialization, social contradictions, offenses, social control, control measures, punishment.

Жетпісбаев Б.А.¹, Урисбаева А.А.², Алдашев С.М.³,
Ермухаметова С.Р.⁴

¹д.ю.н., профессор

²м.ю.н., старший преподаватель, e-mail: narynury01@gmail.com

³к.ю.н., и.о. профессора, e-mail: aldashev.sarsengaly@gmail.com

⁴к.ю.н., доцент, e-mail: saulehan11r@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Социальные причины конфликтов и отклонений в правовом поведении несовершеннолетних

При исследовании проблем конфликтов и социальных отклонений в поведении несовершеннолетних необходимо исходить из общего тезиса о том, что гносеологические корни исследования проблематики конфликтов имеют междисциплинарный характер, предполагающий комплексный подход к их решению с использованием научных достижений многих наук: философии, логики, социологии, права, педагогики, психологии, психиатрии и др.

Среди различных направлений правовой социологии все большую значимость приобретает правовая (юридическая) конфликтология, которая изучает правовые отношения, нормы и институты под углом зрения использования их для предотвращения, предупреждения и разрешения конфликтов. Данная проблематика для правовой науки является новой по двум причинам: во-первых, в силу недостаточности развития общей конфликтологии как самостоятельной комплексной социально-психологической дисциплины; во-вторых, догматическое изучение права без изучения природы конфликта и социальных отклонений в поведении несовершеннолетних, не способствует более широкому его пониманию, в том числе и как инструмента обращения с социальными и психологическими конфликтами.

Ключевые слова: конфликт, конфликтология, социальные отклонения, девиантное поведение, несовершеннолетний, социализация, социальные противоречия, правонарушения, социальный контроль, меры борьбы, наказание.

Кіріспе

Саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер, азаматтық қоғамға көшу және құқықтық мемлекеттің құрылысы екі ауқымды үрдіспен сипатталады. Бір жағынан, бұл – қоғамдық өмірдің барлық салаларын ырықтандыру мен демократияландыру және тиісті құқықтық реформалар. Екінші жағынан, бұл – әлеуметтік қайшылықтардың, этносаралық, топаралық, тұлғааралық шиеленістердің байланысуы (оларға ересектермен қатар кәмелетке толмағандар да қатысады) (Жетпісбаев Б.А., 2001 а: 73).

Шиеленістер көптеген нысандарда көрініс табады: зорлық-зомбылық актілері, зорлық-зомбылық эскалациясы, агрессия, ішкі жайсыздық, әлеуметтік қанағаттанбаушылық және т.б. бұл ретте кәмелетке толмағандар арасында деструктивтіліктің, қатыгездіктің, конфронтациялық өзара іс-қимылдың осы формаларының қатыгездігінің өсуі байқалады (Жетпісбаев Б.А., 1998 б: 14).

Оның тағы бір ерекшелігі кәмелетке толмағандардың зорлық-зомбылық әрекеттерінің өсуі болып табылады, әрі олар күнделікті өмірде таралып кеткен: көшеде, мектепте, көпшілік демалатын орындарда, базарда, өз үйінің кіреберісінде, кинотеатрда және т.б. Осының барлығы кәмелетке толмағандар арасында туындайтын жанжалдарға жан-жақты қарсы тұрудың арнайы шараларын әзірлеу қажеттілігін туындатады. Бұл жерде, біздің ойымызша, кәмелетке толмағандардың даулы мәселелерін шешумен айналысатын мамандандырылған ювеналдық әділет органдарының рөлі аса маңызды. Жоғарыда айтылғандар кәмелетке толмағандардың жанжалдары проблемаларының жалпы маңыздылығын және әлеуметтік-құқықтық шараларды ұйымдастыруды, олардың себептері мен жағдайларын жою, сондай-ақ ювеналдық әділет органдарының құзыреті шегінде этимәрігерлік көріністерге қарсы күрес шараларының кешенін әзірлеуді жақсы өзектендіреді.

Құқықтық әлеуметтанудың әртүрлі бағыттары арасында құқықтық конфликтология үлкен мәнге ие болады, ол құқықтық қатынастарды, нормалар мен институттарды шиеленістердің алдын алу және шешу үшін оларды пайдалану тұрғысынан зерделейді (Казимирчук В.П., 1995: 212). Құқықтық ғылым үшін бұл мәселе екі себеп бойынша жаңа болып табылады:

– біріншіден, жалпы конфликтология дамуының жеткіліксіздігіне байланысты дербес кешенді әлеуметтік-психологиялық пән ретінде (Дмитреев А.В., 1993: 4);

– екіншіден, шиеленіс табиғатын зерделемей, құқықты догматикалық тұрғыдан зерттеу оны кеңірек түсінуге, соның ішінде әлеуметтік және психологиялық шиеленістермен жұмыс істеу құралы ретінде ықпал етпейді (Казимирчук В.П., 1995: 212).

Ғалымдардың заң ғылымы мен практикасына қосқан үлесіне сүйене отырып, қалыптасқан «құқық бұзушылық», «теріс қылық» ұғымдары және басқалары кәмілетке толмағандардың іс-әрекеттерінің табиғатын барабар көрсете алмайтыны туралы қорытынды жасауға болады. Бұл құқыққа қарсы сипаттағы іс-әрекеттер жасалғанға дейін кәмілетке толмаған құқық бұзушының, әдетте, бағалауға ғана емес, сондай-ақ оларды арнайы органдар мен қызметтердің қарау рәсіміне ретке келтірілуі мүмкін іс-әрекеттерді жасайтындығымен түсіндіріледі. Бұл пікір медиацияның әлеуметтік қызметінің мысалында көрсетілуі мүмкін, оның қызметінің мәні тараптар арасында шиеленісті немесе жанжалды жағдайды жан-жақты түсіну және істі сот талқылауына дейін жеткізбей, тараптарды бітімге келтіру болып табылады (Жетпісбаев Б.А., 2005 в: 5).

Кәмілетке толмағанның әрбір құқық бұзушылығының алдында, әдетте, шиеленіс (топтық, тұлғааралық және т.б.) болады. Сонымен бірге, жасалған кез келген құқық бұзушылықты да шиеленіс ретінде қарастыруға болады, бірақ заңнамаға сәйкес, бұл – заңдық жауапкершілік көзделген шиеленіс. Құқық бұзушылықтардың алдында болған шиеленістер да қоғамдық қатынастар жүйесінде ыңғайсыздық туғызады. Олар жалпыға бірдей наразылық тудырады, мораль және адамгершілік нормаларымен айыпталады, дегенмен олар құқық нормаларын бұзбайды және құқық нормаларын бұзу және кәмілетке толмаған құқық бұзушыны заңды жауапкершілікке тарту нәтижесінде пайда болуы мүмкін қоғамдық пікірдің мұндай резонансын тудырмайды. Сонымен қатар олар құқық

бұзушылықтар секілді, қоғамда қалыптасқан және қазіргі әлеуметтік қатынастарға зиянын тигізеді, оларды деформацияға ұшыратады.

Көптеген жағдайларда әділ жаза құқық бұзушының жанынан «жүкті алып тастайды», оған моральдық жеңілдік әкеледі, осылайша ішкі жанжал жойылады. Қазіргі таңда кәмілетке толмаған құқық бұзушының жеке басында тұрақты қалыптасқан стереотиптер жоқ, ол көп қырлы және көпәспектiлi, адамгершiлiк автономиясына берiлген, бұл да шиеленiс болуы мүмкiн. Бір жағдайларда жасалған құқық бұзушылықты (оның болмашы екеніне қарамастан) кәмілетке толмаған құқық бұзушы, ең алдымен, өзіне де, қоршаған адамдарға да келтірілген жеке жан жарақаты ретінде қабылдайды. Сондықтан ол кәмілетке толмағанның ішкі уайымын, құқық бұзушының жасаған іс-әрекеттерінде өкіну сезімін тудырады. Басқа жағдайда, жасалған құқық бұзушылықтың ауырлығына қарамастан, кәмілетке толмаған құқық бұзушы үшін ол мұндай моральдық азапты тудырмайды және соңғысы жұртшылық, лауазымды адамдар немесе оның ісін қарайтын органдар тарапынан белгілі бір жеңілдік болатынына, ал істің өзі одан әрі ұмытылатынына сенеді. Тұлғааралық шиеленістердің көрсетілген үрдістері шиеленістің шексіз табиғатын көрсетеді, бірақ сонымен қатар осы міндеттерді шешу үшін кәмілетке толмағандардың шиеленістері туралы білімдерді ең болмағанда жалпы жүйелендіруді жүргізу, олардың әдіснамалық және теориялық негіздерін айқындау, қалыптасқан шиеленістік зерттеулер парадигмасының контурын белгілеу, перспективалар алгоритмдерін және олардың даму жолдарын белгілеу қажет екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әдістер және теориялық-әдіснамалық негіздер

Кәмілетке толмағандар арасындағы шиеленістер мен әлеуметтік ауытқулардың құқықтық табиғаты туралы жүргізілген зерттеуде әдіснамалық негіз ретінде кәмілетке толмағандардың мінез-құлқындағы шиеленістер мен әлеуметтік ауытқулардың концептуалды-теориялық проблемалары жүйесінде туындайтын әлеуметтік-құқықтық және психологиялық құбылыстарды зерделеудің диалектикалық әдісі және жүйелі тәсілі қолданылады.

Әдіснамалық база қарастырылатын құқықтық қатынастарды зерттеудің дәстүрлі және жаңа инновациялық тәсілдерімен сипатталады. Зерт-

теу барысында талдау және синтездеу, модельдеу, жинақтау, болжау, абстрагирлеу, тарихи-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, формальды-заңдық және басқа да әдістер қолданылды.

Өкінішке орай, қазақстандық зерттеушілер құқықтық конфликтология мәселелерінің біртұтас жүйесінің жекелеген аспектілерін әзірлеумен тек фрагментті айналысты. Сонымен қатар, бұл әзірлемелер зерттелетін проблеманы олардың ішкі психологиялық мазмұнын, генезисін, этиологиясын, динамикасын, шиеленістың аяқталу сәтін, нәтижесі мен шиеленістың салдарын ашу контекстінде өзектілендірудің бастапқы пунктін құрайды, оның жалпы белгісі, әдетте, шиеленістің салдарынан ұсынылған және қалыптасқан шиеленіс ретінде жасалған құқық бұзушылық болып табылады.

Шиеленіс ұғымы бір мағыналы емес, сондықтан «жанжал, шиеленістер» терминін анықтаудың көптеген дефинициялары бар. Кеңес дәуіріндегі әдебиетте шиеленістер белгілі бір қарама-қайшылықтар ретінде қарастырылған. Алайда, біздің ойымызша, шиеленістерді түсінудің осындай түріне қатысты қалыптасқан стереотипті нанымдар В.Н. Кудрявцевтің жүргізген терең зерттеулерінің нәтижесінде түбегейлі өзгерді. Ол «қайшылықтар және шиеленіс» сөздерін синонимдер ретінде қарастыруға болмайтынына сенімді. Қайшылықтар, қарама-қайшылықтар, айырмашылықтар – бұл шиеленіс үшін қажетті, бірақ жеткілікті жағдайлары. Қарама-қарсылықтар мен қарама-қайшылықтар олардың тасымалдаушылары болып табылатын күштер өзара іс-қимыл жасай бастаған кезде ғана шиеленіске айналады (Дмитреев А.В., 1993).

Шиеленіс жеке уайымдар мен ойын-сауық деңгейінде екі түрлі жақтың соқтығысу процесі ретінде оның көрінуінің психологиялық табиғатын куәландырады. Әр түрлі деңгейдегі және күрделіліктегі тұлғааралық немесе топтық қатынастар деңгейінде шиеленістің туындауы, әдетте, оның әлеуметтік табиғаты тұрғысынан қарастырылады. Әр түрлі көздерде бұл тәсілдер бір-біріне қарама-қайшы келеді және абсолютті болып табылады. Осының бәрі шиеленістің шынайы табиғатын түсінуде елеулі қиындықтарды тудырады. Бұл күрделілік шиеленістің әлеуметтік-ортадағы көрінісі әртүрлі болғандықтан одан да күшейе түседі, бұл проблемалардың түбегейлі шешілмегендігі туралы түсінікті туындатады.

Шиеленіс проблемасы және оны шешу жеке индивидуумның мінез-құлқын түсіну үшін,

сондай-ақ кез келген әлеуметтік деңгейде үдерістерді тиімді басқаруды қамтамасыз ету үшін қызығушылық тудырады. Ювеналды соттардың кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға сот төрелігін іске асыруы кезінде оның мәнін түсінуі маңызды.

Шиеленіс анықтамаларының көптігін жалпылай отырып, Д.П. Зеркин келесі анықтаманы қолдануды ұсынады: «Шиеленіс (жанжал) – бұл қоғамдық субъектілердің өздерінің қарама-қайшы мүдделерін, ұстанымдарын, құндылықтары мен көзқарастарын іске асыру мақсатында бір-біріне қарсы тұруы» (Зеркин Д.П., 1998: 38).

А.Я. Анцупов пен А.И. Шипиловтің көзқарасы бойынша: «шиеленіс деп шиеленіс субъектілеріне қарсы әрекет ету және әдетте жағымсыз эмоциялармен ілесе жүретін өзара іс-қимыл процесінде туындайтын маңызды қайшылықтарды шешудің аса өткір тәсілі түсініледі.

Кейбір жағдайларда шиеленіс ұғымына қандай да бір үдерісті не құбылысты дамытуда бір-бірін жоққа шығаратын негіздерге қарсы тұру ұғымы сыйысып кетеді. «Амбиваленттілік», «антиномия», «девиация», «дихотомия» терминдері бірдей мағынада қолданылады. Шиеленіс абсолюттік мағынада – өздігінен ұйымдастырылатын үрдістің ажырамас ерекшелігі» (Анцупов А.Я., 1999: 80).

Зани шиеленіс – әлеуметтік шиеленістің бір түрі. Соңғысы үшін әрдайым өзара әрекеттесетін екі тарап қажет. Бұл ретте өзара іс-қимыл тараптардың іс-қимылдары өзара жоятын мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған және демек, бетпе-бет келеді. Барлық шиеленістерге адамдарға осы жағдайды өзгертуге немесе оған бейімделуге немесе өзін қорғауға көмектесетін күшті кернеу тән (Казимирчук В.П., 1995: 213).

Деректерде және басқа да көптеген анықтамаларда шиеленіс ең алдымен қарама-қайшылықпен немесе оның бір сәтінің қарама-қарсы күресімен байланысты. Мысалы, американдық конфликтолог Л. Козердің түсіндірмесінде, шиеленіс құндылықтар мен белгілі бір мәртебеге, билікке, ресурстарға наразылықтарға қарсы күрес болып табылады. Басқа американдық автор К. Боулдингке сәйкес, шиеленіс саналы және жетілген қарама-қайшылықтарды және мүдделер шиеленісін білдіреді. Р. Дарендорф шиеленіс деп нормалар мен күтулердің, институттар мен топтардың қарама-қарсы барлық құрылымдық жүргізілген қарым-қатынастарын түсінді.

«Социология бойынша қысқаша сөздікте» «шиеленіс» адамдардың, әлеуметтік топтардың, әлеуметтік институттардың, жалпы қоғамның қарым-қатынастары жүйесіндегі қарама-қайшылықтарды дамытудың жоғары сатысы ретінде сипатталады, ол қарама-қарсы үрдістер мен әлеуметтік қауымдастықтар мен индивидтердің мүдделерінің күшеюімен анықталады».

Сонымен, шиеленіс ұғымы қарама-қайшылықтың философиялық ұғымымен тығыз байланысты, нақтырақ айтқанда «қарама-қайшылықтардың бірлігі мен күресі» философиялық Заңының мазмұнымен тығыз байланысты.

Нәтижелері

Конфликтологияның гносеологиялық және логикалық аспектілерін талдаудағы ережелердің даусыздығына үміттенбестен, кәмілетке толмаған құқық бұзушылардың әлеуметтік табиғатының ерекшеліктерін ескере отырып, осы проблеманы шектейміз. Бұл жағдайда құқықтық нормалардың бұзылуына ғана емес, кәмілетке толмағанның ауытқыған мінез-құлқының проблемаларын шешудің құқықтық және өзге де шарттары мен рәсімдерін жасауға назар аудару маңызды. Кәмілетке толмаған құқық бұзушының санасы мен іс-әрекеті мен құқықтық норманың арасындағы қарама-қайшылыққа баса назар аудару мұқият талдауды талап етеді (Жетпісбаев Б.А., 2002 г: 49).

Қарапайым санаға негізделген үстірт пайымдаулар, әдетте, жеке тұлғаны дербестендірмейді және мұндай мінез-құлқтың себептерін түсіндіруге ғана емес, олардың жолын кесу шараларын іздеуге не құқық бұзушыны жазалауға мәжбүрлейді. Гносеологиялық ақаулар бастапқы таным тәжі үшін берілген кезде, құқық бұзушылық себептерінің түсініктемесі жеке қасиеттің жетілмегендігін көрсетеді» (Вайсберг Л.М., 1996: 29).

Жекелеген кемшіліктер кәмілетке толмағанның тағдырына, оның мінез-құлқын бағалауға әсер етуі немесе тіпті алдын ала анықтауы мүмкін нақты мән үшін беріледі. Мысалы, мән-жайлар жиынтығы құбылыстың талдауын өзгертетін жағдайлар. Нәтижесінде тек жекелеген зерттеушілер ғана емес, сонымен қатар құқық қорғау, сот және өзге де органдардың қызметкерлері жекеге ерекше зияткерлік күшжігерін салмай, (шартты, кінәні, мән-жайды және т.б.) жасалған бүтінге зейін береді. Сонымен қатар, бір фактордан басқасына жылжитын беттік индукция ғылымды құқық бұзушылық пен

әр түрлі әлеуметтік факторлар арасындағы корреляцияны білдіретін әр түрлі қорытындылармен қамтамасыз етеді: «алкоголизм – көптеген құқық бұзушылықтардың себебі», «көптеген құқық бұзушылар қолайсыз және толық емес отбасынан шығады», «әлеуметтік бақылаудың күшеюі қылмыстың төмендеуіне ықпал етеді» және т. б.

Осыған байланысты соттылықтың өсуі мен кәмілетке толмағандар жасаған құқық бұзушылықтар динамикасының қарқындылығын арттыру фактілері толық түсіндіріледі. Көбінесе бұл кәмілетке толмаған құқық бұзушылармен «жартылай кәсіпқойлар» және тіпті «кездейсоқ» мамандар жұмыс істейді және осындай құбылыс кәмілетке толмаған құқық бұзушылармен жұмыс істейтін құқық қорғау органдары қызметкерлерінің ортасында кездеседі. Сондықтан бірқатар шет мемлекеттерде кәмілетке толмағандармен ювеналдық әділет маманы (судьялар, адвокат, полиция қызметкері және т.б.) ретінде жұмыс істеу үшін осы кәсіптердің үздік өкілдерін ғана мұқият іріктейді.

Сонымен қатар, кәмілетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық қылмысқа қарсы күресте мемлекеттегі қоғамдық қатынастардың ауқаттылығын, жетілдірілуін, серпінін анықтайтын лакмус индикаторы болып табылады.

Осыған байланысты В.Н. Кудрявцевпен келіспеуге болмайды. Ол кәмілетке толмағанның жеке басын қалыптастыру процесін суреттей отырып, мынадай маңызды ескерту жасайды: «ешқандай қиындықсыз, жасөспірімдердің жасы мен олардың зияткерлік даму деңгейі арасында белгілі бір байланыс бар екенін байқаймыз. Оқушылар, балалар есейген сайын, соғұрлым білімдері де артады және ойлау қабілеттері жақсарады. Осы негізде оқушылардың білім деңгейінің көтерілу себебі – олардың есейгендігінде деп есептеуге бола ма? Шамасы, бұл біршама қате пікір. Өйткені адамның жасына жас қосылған сайын ол өздігінен ақылды, дана болмайды ғой» (Кудрявцев В.Н., 1976: 12).

Тіпті кәмілетке толмаған адамның жеке басының мінез-құлқын таңдау еркіндігі (еркіннің еркіндігі мен еркін еместігі туралы) контекстінде де, шешім нәтижесіне ғана емес, ерік актісі негізінде жатқан уәждер, мақсаттар құрылымына да баса назар аудару керек (Кудрявцев В.Н., 1976: 102), яғни кәмілетке толмаған адамның жеке мінез-құлқының ұлттық және эмоциялық компоненттер бірлігінде жүйелі сипаттамасы қажет.

Бұл тұжырым әр түрлі зерттеулермен расталады: Г.С. Миньковскийдің (1966 жылғы

деректер), Л.М., А.А. Тарановтың (1993-95 жылдардағы деректер) және жеке біздің деректеріміз (1995-2018 жылдардағы деректер). Олар кәмелетке толмағанның заңсыз мінез-құлқын әрқашанда жақын факторлармен (отбасылық-тұрмыстық, әлеуметтік орта және т.б.) түсіндіруге болмайтынын дәлелдейді, яғни «алма алма ағаштан жырақ түспейді» нақшты сөзі әр жағдайда дұрыс болмайтынын көрсетеді.

Кәмелетке толмаған құқық бұзушылардағы әлеуметтік ауытқулардың серпіні әртүрлі факторларға байланысты, бірақ оларды зерттей отырып, құқық тұлғаның барлық санасына әсер етпейтінін елемей керек.

Бұл жағдайда тікелей объекті ретінде құқықтық сананың болып табылатынына келісе отырып, кәмелетке толмағанның жеке тұлғасында оның адамгершілік автономиясы, мінез-құлық нысанын таңдау еркіндігі қаншалықты дамығанын да ұмытпау маңызды. Егер ол (адамгершілік автономия) болмаса, онда тұлғаның мән-жайлар, корпоративтік ережелер алдында адамгершілік капитуляциясы болуы мүмкін. Құқық бұзушылықтың өзі-жеке тұлғаның моральдық дағдарысының ашық көрінісі (Платонов К.К., 1972: 138-139 бб.). Ежелгі данагөйлер «пейілсіз тіпті заңдар да әлсіз» деп бекерден бекер айтпаған.

Ерік автономиясынан туындайтын тұлғаның ішкі еркіндігі, оларды табиғи заңдардан, себептілік заңдарынан тәуелсіз ететін объективті маңызы бар жалпыға бірдей заңдарды (адамгершілік заңдарды) қалыптастыру үшін жағдай жасайды (Кудрявцев В.Н., 1976: 122). Мұндай этикалық тұжырымдар бізге еркін еркіннің ұлылығын ғана емес, адамгершілік нанымдары мен құқықтық ұйғарымдардың өзара байланысын түсінудің кілтін береді. Неғұрлым академиялық тұрғыдан бұл ережелер И. Канттың пікірлерінде жалпылама көрініс тапты. Оның моральға қатысты императиві мынадай қағидада көрініс табады: «тек сондай максимаға сәйкес әрекет жаса: ол максиманы басшылыққа ала отырып, сен сол уақытта оның жалпыға бірдей заң болатынын қалауың қажет» (Кант И.: 260), ал құқыққа сәйкес бұл императив былай естіледі: «сенің еркіңнің еркін көрінісі жалпыға ортақ заңға сәйкес әркімнің еркіндігіне сәйкес келетіндей сырттай әрекет жаса».

Белгілі құқықтанушы С.С. Алексеев қоғам өміріндегі құқықтың тарихи желісі тікелей оның терең талаптарымен сипатталған, атап айтқанда: «азаматтық бейбітшілік, тыныштық, келісім, әр түрлі өзара, үйлестірілген мүдделерді есепке алу

қағидастарында құрылған тұрақты және қатты бастауларды түрлі жанжалдардан (жеке, топтық және т. б.) туындаған күрделі жағдайға енгізу және де автономды тұлға мәртебесін қамтамасыз ету әрі қорғау, оны сенімді және кепілді кеңістік пен еркін мінез-құлық шараларымен қамтамасыз ету» (Алексеев С.С., 1994: 54).

Бұл талаптар құқыққа да толық қатысты. Азамат пен мемлекеттің, жеке тұлғаның және мемлекеттік билік органдарының өзара іс-қимылын институционалдық рәсімдеуді қамтамасыз етеді. Дәл осы жерде кәмелетке толмаған құқық бұзушыны қорғауды қамтамасыз етудің және оған тәрбиелік және құқықтық ықпал ету шараларын қолданудың белгілі бір алғышарттары жасалады. Кәмелетке толмаған құқық бұзушылар үлкен қоғамдық қауіп туғырмайтын құқық бұзушылықтар жасағаннан кейін алғаш рет заңның императивтік талаптарына тап болады. Міне, сондықтан кәмелетке толмаған құқық бұзушының санасын одан әрі криминализациялауға жол бермеу және құқықтық ықпал етудің (жазалаудың) неғұрлым қатаң шараларына мәжбүр етпеу үшін кәмелетке толмағанның ауытқыған мінез-құлқының табиғатын қадағалау маңызды.

Ю.М. Антонян мен В.В. Юстицкийдің пікірінше, кәмелетке толмағанның сипатындағы ауытқулардың пайда болуы мен дамуындағы жетекші рөлді келесі факторлар кешені атқарады:

- өмір сүрудің қанағаттанарлықсыздығының сипаттамалық салдарын жинақтау;
- тұлғаның әлеуметтенуіне кедергі келтіретін тәрбиедегі қателіктер;
- жеке тұлғаның біржақты даму үрдістері, әсіресе сапалы айқын көрінуінің белгілі бір деңгейіне акцент жасалған сызыққа қол жеткізу бойынша белсенді өтуі;
- әлеуметтік бақылау мен сипаттың сандық көрінуін реттеуді қамтамасыз ететін психикалық және әлеуметтік-психологиялық процестердің бұзылуы (Антонян Ю.М., 1993, 50).

Кәмелетке толмағандардың құқыққа қарсы іс-әрекеттерінің көрінуіне әсер ететін факторлардың типологиялық белгілері әрдайым құқық бұзушылықтың жеке ерекшеліктерін бөліп көрсетуге мүмкіндік бермейді, бірақ бұл белгілер әлеуметтік ауытқушылықтардың фонын сипаттайды және оның (құқық бұзушылықтың) нәтижесін орын алғаны туралы сұрақтарға жауаптардан тұрады. Сондықтан кәмелетке толмағанның мінез-құлқына қандай шамада және қалай назар аударғанын білу және ескеру маңызды. Жәбірленушінің дұрыс емес іс-әрекеттерінен

туындаған қатты жан күйзелісі орын алған алмағанын, кәмелетке толмаған адамға қатысты мәжбүрлеу қатері мен басқа да нысандардың болған-болмағанын, оның құқық бұзушылыққа итерген адамдарға материалдық немесе өзге де тәуелділігінің болуын және дәрежесін анықтау маңызды. Және, әрине, келесі сұрақтың пайда болу себептері де түсінікті: «Кәмелетке толмағанның құқық бұзушылық жасауында өзге де себептер мен қоғамға жат қажеттіліктер болды ма?»

Девиантты мінез-құлық актісінің генезисін талдай отырып, В.В. Лунеев: «біз қоғамға қарсы қажеттіліктер мен уәждер жоқ деген пікірге сүйенеміз, алайда, қылмыстық мінез-құлыққа қатысты әлеуметтік пайдалы және тіпті әлеуметтік бейтарап ниеттер туралы айтуға болмайды. Бір сыртқы ұқсас ниетпен қылмыспен игілікті іс жасалуы мүмкін. Келтірілген реніш үшін кек алу мақсатында көршімізге дене жарақатын келтіру – әлеуметке жат құбылыс, ал дәл осындай іс әрекет біздің Отанымыздың жауына қарсы жасалса – қасиетті парыз.

Кейбір авторлардың біржола түрде белгілі бір ниеттерді әлеуметке жат, басқаларын әлеуметтік бейтарап, ал үшіншісін әлеуметтік пайдалы категорияларына енгізу әрекеттері нәтижесіз болып шықты. Себебі әлеуметтік бағалау оның абстрактілі мазмұнына емес, оның қандай қоғамдық қатынастар жүйесіне қосылғанына және қандай қоғамдық қатынастарға қарсы қойылғанына байланысты. Нақты қоғамдық қатынастардан тыс ниеттер қажеттіліктер сияқты әлеуметтік бейтарап болып табылады. Оларды әлеуметтік пайдалылық немесе зияндылық тұрғысынан дұрыс бағалауға болмайды.

Соңғылары ниеттердің сипатына емес, ниеттің қылмыстық әрекеттің басқа да элементтерімен (мақсаты, оған жетудің құралдарына таңдау, салдарлар) арақатынасы арқылы ашылатын олардың функциясына байланысты (Кудрявцев В.Н., 1986: 30-31).

Әдебиетте адамдар мен ұжымдардың санасының әсерінен қалыптасатын өмір процестері сыни түрде қабылдануы тиіс. Кәмелетке толмағанның мінез-құлқындағы шиеленістер мен әлеуметтік девиациялардың пайда болуының табиғаты әрқашан бірдей емес, бірақ сонымен қатар олардың органикалық бірігуіне ықпал ететін өте көп факторлардан тұрады:

- кәмелетке толмағанның сипатын қалыптастыруға;

- кәмелетке толмағанды үйден тыс жерде қарым-қатынас жасауға және жаман орындарға, мекемелерге баруға итермелейді;

- кәмелетке толмағандардың қоғамда қалыптасқан әлеуметтік құндылықтарды, отбасылық қарым-қатынастың, туыстық байланыстарды елемей;

- қоршаған адамдардың құқықтары мен бостандықтарына қол сұғуға (егер олар осындай тәуелді жағдайда болса (балалар, қарт ата-аналар және т. б.));

- құруға жағдай шиеленісті, нервность, өзара төзімсіздік және т. б. (Бандурка А.М., 1997).

Әрине, көрсетілген мән-жайлар олардың маңызды-маңызсыздылығына қарамастан, кәмелетке толмағанның тұлғасын бұзады деп мерзімінен бұрын үзілді-кесілді қорытынды жасауға болмайды, әрі бұл құбылыстардың шынайы табиғатына еруге тырысуға кедергі болады. Себебі мән-жайлар көрсеткіштерінің ауытқуы кәмелетке толмағанның мінез-құлқына олардың ықпалының орнықтылық дәрежесін анықтауға мүмкіндік бермейді. Зерттеушілер жеке тұлғаның санасындағы деформацияға қарамастан, құқық бұзушылық жасауға бейім кәмелетке толмағандардың едәуір бөлігінде адалдық пен парасаттылық сияқты қасиеттер бағалануы мүмкін. Осы қасиеттер мүмкін болса да, кәмелетке толмағандардың оңбағыттылығына қарамастан, кәмелетке толмағанның мінез-құлқын қабылдамайтын даулы орта болып табылады. Егер кәмелетке толмаған адам өз әрекеттерінде қоршаған ортаның ықпалының нәтижесінде қалыптасқан адамгершілік санаттар туралы өз ұсыныстарын жаңғыртса, онда бұл адамгершілік бастаулар – өзін-өзі қорғау үмітімен негізделген корпоративтік ұстанымдар жасырылатын әлеуметтік маска деп айтуға болады. Сондықтан бастапқы орнату жиі келесі себептерге байланысты қате нұсқаларды қамтиды:

- біріншіден, кәмелетке толмаған құқық бұзушының заңға мойынсұнушылық мінез-құлқының талаптары жеке адамның қолма-қол әлемге саналы бейімделу моделін жасайды;

- екіншіден, басқа нормалар мен құндылықтарға көрінеу қайта бағыну шындықты бағындыруға шақырады;

- үшіншіден, мұндай ұстанымдар кәмелетке толмаған адамның өзін және қоршаған ортаны жақсартуға қабілетті тұлға ретінде дамуына жағдай жасамайды.

Заң әдебиетінде құқықтың өзінің қағидаттарында, институттарында және нормаларында адам мінез-құлқының неғұрлым ұтымды, ғылыми негізделген, прогрессивті нұсқаларын (модельдерін), жалпы қоғамға да, қоғамдық

қатынастарды жетілдіру міндеттеріне сүйене отырып, сондай-ақ оның объективті мүдделерін дұрыс түсінген кезде жеке тұлғаның өзіне де тиімді бекітетіні атап көрсетіледі [22].

Бірақ заң шығарушы қызметінің шеңберінен шығады, өйткені типтік мас-совидтік мінез-құлқы пен құқықтық қатынастардың нақты үлгілері табиғат бойынша ол (заң шығарушы) ақыл-ойдың өзінде кейінге қалдырылған қандай да бір үзілді-кесілді императивті императивтерден емес, өмірдің өзінен шығады (Явич Л.С., 1985: 118-119).

Осылайша, кәмелетке толмағанның заңға мойынсұнушылық мінез-құлқын мәжбүрлеп қалыптастыру өзін-өзі мақсат етпеуге тиіс. Мұндай моральдың иесі адамгершілік тәрбиесі деп жеке адамның қолма-қол әлемге саналы бейімделуін, оны қоғамдық ағзаның әлеуметтік матасына сіндіруді түсінеді. Бұл ретте қоғам ең жақсы жағдайда конформистерді алады. Сондықтан құқықтық талаптарды ішкі меңгеру және кәмелетке толмағанға оның құқықтық бағдарын қалыптастыру және әлеуметтендіру ісінде орнату керек деп ойлауға барлық негіз бар (Механизм преступного поведения, 1981: 11).

Пікірталас

Қазіргі заманғы заң әдебиетінде кәмелетке толмағандардың шиеленіс нысанында байқалатын заңсыз мінез-құлқын бағалайтын қызықты жағдайлар қалыптасты:

– бір жағдайда кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы мүмкін болатын қайшылықтар мен шиеленістер кейіннен құқық бұзушылықтарға ұласатын мәселелер: жеке тұлға, еркіндік, құқық (В.А. Кучинский, Ф.М. Орзих және т. б.) қатынасында қарастырылады);

– басқаларында – кәмелетке толмағанның жеке басының мінез-құлқының генезисі және даулы, құқыққа қарсы, қылмыстық әрекеттерге құқықтық әсер етуде құндылықтық қасиеттерді пайдалану шарттары талданады (В.Н. Кудрявцев, О.Л. Дубовик және т.б.);

– үшіншіден – кәмелетке толмағанның қылмыстық жүріс-тұрысы мен олардың жан-жалдарының жолын кесу контексіндегі модельдер (теологиялық, рационалистік, антропологиялық, психологиялық) (А.М. Яковлев, У.С. Жекебаев және т. б.);

– төртіншіден – кәмелетке толмағандар арасындағы шиеленістердің серпінін қоғамның

әлеуметтік, экономикалық өмір сүру жағдайы, мемлекет пен халыққа тән мәдениет деңгейі, салт-дәстүр, ұлттық ерекшеліктер мен тіпті діни көзқарастар тұрғысынан қарастырады (А.А. Таранов, Б.А. Жетпісбаев);

– ақырында, көптеген ғалымдар кәмелетке толмағандардың коллизиялары, шиеленістері мен құқық бұзушылықтары мәселелерін кәмелетке толмаған адамның жеке басының мінез-құлқының биологиялық, физиологиялық бастауларында көреді (Б.С. Волков, Н.Н. Волков).

Мамандар 200-ден астам шиеленіс аймақтарын есептеген, осыған байланысты кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын зерттеуде әртүрлі нұсқалар ұсынылуда. Олар кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары – заңды мінез-құлқтың әлеуметтік және заңдық антиподы түрінде көрініс тапқан шиеленіс, сондықтан олардың әлеуметтік және заңдық белгілері қарама-қайшы деп мәлімдейді.

Ғалымдардың заң ғылымы мен практикасына қосқан үлесіне сүйене отырып, қалыптасқан «құқық бұзушылық», «теріс қылық» ұғымдары және басқалары кәмелетке толмағандардың іс-әрекеттерінің табиғатын барабар көрсете алмайтыны туралы қорытынды жасауға болады. Бұл құқыққа қарсы сипаттағы іс-әрекеттер жасалғанға дейін кәмелетке толмаған құқық бұзушының, әдетте, бағалауға ғана емес, сондай-ақ оларды арнайы органдар мен қызметтердің қарау рәсіміне ретке келтірілуі мүмкін іс-әрекеттерді жасайтындығымен түсіндіріледі. Бұл пікір медиацияның әлеуметтік қызметінің мысалында көрсетілуі мүмкін, оның қызметінің мәні тараптар арасында туындаған дауды не шиеленісті жан-жақты түсіну және істі сот талқылауына дейін жеткізбей, тараптарды бітімге келтіру болып табылады.

Егер кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы шиеленісті зерттеу мәселелері бойынша теориялық әзірлемелер туралы айтатын болсақ, онда олар коллизиялық құқықтың негізгі ұғымдарын қарастыра отырып, келесі логикалық қатарды құқықтық санаттарға бөлінеді:

– «келіспеушіліктер», Тараптардың мүдделерінің, бағалаулары мен ұстанымдарының алшақтығы байқалады;

– коллизия» – әр түрлі заң күшінің құқықтық актілерінің нормалары арасындағы қайшылықтар;

– «коллизиялық жағдай» – заңды коллизиялардың пайда болу және даму кезеңі немесе этаптары;

– «даулы жағдай» – қоғамдық құқықтық тәртіпті бұзушылықпен қатар жүретін субъектілердің Конституцияға қайшы күресі;

– «дау» – белгіленген тәртіпте талқылау және т. б.

Бұл жағдайда осы идеялардың авторларымен олар келтірген жеке мазмұндық сәттер бойынша келісуге не келіспеуге де болады, бірақ жалпы алғанда бұл ұғымдар динамикадағы шиеленістердің табиғатын және кәметке толмағандардың ауытқушылық мінез-құлқын түсінуге көмектеседі және ювеналдық әділет органдарының кәметке толмаған құқық бұзушыға әлеуметтендірудің немесе қайта әлеуметтендірудің жекелеген шараларын қолдану мүмкіндігін негіздейді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері кәметке толмағандардың шиеленістері мен әлеуметтік ауытқуларын келесі құрамдас бөліктер контекстінде қарауға болатынын куәландырады:

– процесті құрайтын белгілі бір іс-әрекеттер ретінде;

– белгіленген тәртіп ережелері жүйесіне дисфункцияны енгізетін процесс ретінде.

Шиеленістер мен әлеуметтік ауытқулар табиғатына сүйену – құқықтық ұйғарымдар мен кәметке толмағанның нақты әлеуметтік мінез-құлқы арасындағы қайшылықтардың мазмұнын анықтауға тырысу.

Жеке тұлғаның мінез-құлқындағы орын алған шиеленіс нәтижесінен туындайтын кез келген әлеуметтік ауытқушылық қолданыстағы құқыққа дәлелсіздік болып табылады. Мұндай құрметтеудің және құқықты елемудің неғұрлым соңғы нысаны – жасалған құқық бұзушылық. Әлеуметтік ауытқулардың мәнін осындай түсінуге негізделе отырып, оларды:

– құқық талабы мен мінез-құлқтың арасындағы алшақтық анықталған елеулі ауытқулар;

– ауытқушылық – ғылыми түсінікте жеткілікті тараған, бірақ жаңа қайта бағалау мен жаңа түсінуді талап ететін ұғым.

Осыған байланысты мұндай мысалдарды келтіру орынды. Сонымен қатар, моральдық

«ескіру» нормаларына байланысты көптеген құқық нормалары өздері ауытқуды тудырады. Мысалы, сауда ережесінің бұзылуы (белгіленбеген орындарда сауда жасау) немесе мүлкін ұсақ-түйек ұрлау. Бұл жағдайда, формальды құқық тұрғысынан әкімшілік құқық бұзушылықтардың барлық белгілері бар, бірақ екінші жағынан – саны жеткіліксіз немесе тұру құралдары (жалақы, стипендия, әлеуметтік жәрдемақылар) болмаған жағдайда да заңды мінез-құлқық моделіне үміт артуға болады. Сондықтан да ауытқу жағдайы тиянақты талдауды және құқықтық бағалауды қажет етеді. Яғни, мұндай үдерістің құбылыстары әлеуметтік құндылықтардың, нормалардың, қатынастардың және тіпті тұтас әлеуметтік институттардың бұрмалануы мен деформациясына байланысты қасиеттерге ие болады (Жетпісбаев Б.А., 2002 д).

Тұтынушылар үшін пайдалы қасиеттері бар заттарды, құбылыстарды барабар бағалау үшін олардың кәметке толмағанның мінез-құлқына жиі бағдар беретін идеал болып табылатынын есте сақтау қажет.

Кәметке толмағандардың заңды немесе құқыққа қарсы мінез-құлқықтары дәстүрлі түрде жеке тұлғаның, топтың мүдделері арқылы қарастырылғанын еске салып өту қажет.

Бірақ бұл ретте әлеуметтік және материалдық мүдделер мен құндылықтар жиі кездеседі немесе бір-біріне қарсы тұрады.

Криминолог А.М. Яковлевтің пікірінше, әлеуметтік фактінің танымдық ерекшелігін елемей, оны материалдық фактімен байланыстыру арқылы біз әлеуметтік фактіні қайта саралап, оған заттың қасиеттерін белгілейміз (Яковлев А.М., 1985: 11).

Әрине, әлеуметтік фактіні сыни талдаудан тыс, сондай-ақ оны құрметтеуден тыс қарауға болмайды. Кәметке толмағандардың мінез-құлқындағы шиеленістер мен әлеуметтік ауытқуларын зерделеу кезінде заң әрпіне және логика талаптарына қарап қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік және материалдық фактілердің нақты рөлін (ықпал ету факторларын) анықтау өте маңызды.

Әдебиеттер

Алексеев С.С. Теория права. – М.: БЕК, 1994. – С.54.

Антонян Ю.М., Юстицкий В.В. Несовершеннолетние преступники с акцентуациями в характере: учебное пособие // МВД РФ ВНИИ. – М., 1993. – С. 50.

- Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1999. – С. 80.
- Бандурка А.М., Друздь В.А. Конфликтология: учебное пособие для вузов. – Харьков: Университет внутренних дел, 1997. – С. 12.
- Вайсберг Л.М. Проблемы личности в криминологии. – Алматы, 1996. – С. 29.
- Дмитреев А.В., Кудрявцев В.Н., Кудрявцев С.В. Введение в общую теорию конфликтов. – М., 1993.
- Жетписбаев Б.А. Теоретические проблемы административно-правового принуждения в Республике Казахстан. – Алматы: Данекер, 2001. – 410 с.
- Жетписбаев Б.А. Проблемы организации ювенальной юстиции и социальных служб по делам несовершеннолетних правонарушителей. – Алматы: Ғылым, 1998. – 48.
- Жетписбаев Б.А., Сартаев Д.Ш., Бахралинов А.С. Административные правонарушения: опыт теории и практики / Под общей ред. к.ю.н., доц. Б.А. Жетписбаева. – Алматы, 2005. – 336 с.
- Жетписбаев Б.А. Роль конфликтов в оценке неправомерного поведения несовершеннолетних // Правовая реформа в Казахстане. – 2002. – № 3 (16). – С.49.
- Жетписбаев Б.А., Айтпаева А.К. Концептуально-теоретические проблемы девиантного поведения и правовой социализации несовершеннолетних в Республике Казахстан. – Алматы, 2002. – 266 с.
- Зеркин Д.П. Основы конфликтологии. Курс лекций. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – С. 38.
- Казимирчук В.П., Кудрявцев В.Н. Современная социология права: Учебник для вузов. – М.: Юристъ, 1995. – С. 213.
- Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. – М.: Наука, 1976. – С.12.
- Кант. И. Соч. Т. 4. Ч.1. – С. 140; – С. 260.
- Криминальная мотивация / Отв. ред. академик В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1986. – С.30-31.
- Механизм преступного поведения. – М.: Наука, 1981. – С. 11.
- Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. – М.: Наука, 1986. – С. 102.
- Платонов К.К. О системе психологии. – М., 1972. – С. 138-139.
- Явич Л.С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса развития и функционирования юридической формы общественных отношений. – М., 1985. – С. 118-119.
- Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. – М.: Наука, 1985. – С. 239.

References

- Alekseev S.S. (1994) Teorija prava. – М.: БЕК. – С.54.
- Antonjan Ju.M., Justickij V.V. Nesovershennoletnie prestupniki s akcentuacijami v karaktere. Uchebnoe posobie // MVD RF VNII. – М., 1993. – С. 50.
- Ancupov A.Ja., Shipilov A.I. (1999) Konfliktologija: Uchebnik dlja vuzov. – М.: JuNITI. – С. 80.
- Bandurka A.M., Druzd' V.A. (1997) Konfliktologija: Uchebnoe posobie dlja vuzov. – Har'kov: Universitet vnutrennih del. – С. 12.
- Vajsberg L.M. (1996) Problemy lichnosti v kriminologii. – Almaty. – С. 29.
- Dmitreev A.V., Kudrjavcev V.N., Kudrjavcev S.V. (1993) Vvedenie v obshhuju teoriju konfliktov. – М., 1993.
- Zhetpisbaev B.A. (2001) Teoreticheskie problemy administrativno-pravovogo prinuzhdenija v Respublike Kazahstan. – Almaty: Daneker. – 410 s.
- Zhetpisbaev B.A. (1998) Problemy organizacii juvenil'noj justicii i social'nyh sluzhb pr delam nesovershennoletnih pravonarushitelej. – Almaty: Gylm. – 48.
- Zhetpisbaev B.A., Sartaeв D.Sh., Bahralinov A.S. Administrativnye pravonarushenija: opyt teorii i praktiki / Pod obshhej red. k.ju.n., doc. B.A. Zhetpisbaeva. – Almaty, 2005. – 336s.
- Zhetpisbaev B.A. Rol' konfliktov v ocenke nepravomernogo povedenija nesovershennoletnih // Pravovaja reforma v Kazahstane. – 2002. – № 3 (16). – С.49.
- Zhetpisbaev B.A., Ajtpaeva A.K. (2002) Konceptual'no-teoreticheskie problemy deviantnogo povedenija i pravovoj socializacii nesovershennoletnih v Respublike Kazahstan. – Almaty. – 266 s.
- Zerkin D.P. (1998) Osnovy konfliktologii. Kurs lekcij. – Rostov-na-Donu: Feniks. – С.38.
- Kazimirchuk V.P., Kudrjavcev V.N. (1995) Sovremennaja sociologija prava: Uchebnik dlja vuzov. – М.: Jurist. – С. 213.
- Kudrjavcev V.N. (1976) Prichiny pravonarushenij. – М.: Nauka. – С.12.
- Kant. I. Soch. T. 4. Ch.1. – С. 140; – С. 260.
- Kriminal'naja motivacija / Отв. ред. академик В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1986. – С.30-31.
- Mehanizm prestupnogo povedenija. – М.: Nauka, 1981. – С. 11.
- Lukasheva E.A. (1986) Pravo, moral', lichnost'. – М.: Nauka. – С. 102.
- Platonov K.K. (1972) O sisteme psihologii. – М. – С. 138-139.
- Javich L.S. (1985) Sushhnost' prava. Social'no-filosofskoe ponimanie genезisa razvitija i funkcionirovanija juridicheskoi formy obshhestvennyh otnoshenij. – М. – С. 118-119.
- Jakovlev A.M. (1985) Teorija kriminologii i social'naja praktika. – М.: Nauka. – С. 239.